

КЛАСИФІКАЦІЯ ФОРМ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ

Визначення і класифікація форм державного правління – найбільш розроблені й у той же час широко дискусійні питання в юридичній науці. Поділ їх на відповідні типи дозволяє виявити особливості в організації влади в конкретній країні, їх переваги й недоліки при вдосконаленні діяльності всього державного механізму.

Існують різні підходи до розуміння змісту й сутності класифікації як явища. Наприклад, іноді вона розглядається як операція зі встановлення позиції диференційованого предмета дослідження в існуючій системі [16, с. 11], деколи – як засіб первинного впорядкування хаотичної маси чинників і явищ, за якими ведеться спостереження, а то передбачається поділ досліджуваних об'єктів за розрядами відповідно до тих чи інших ознак [15, с. 12, 13]. З урахуванням цих підходів класифікація форм державного правління дає можливість упорядкувати безліч різноманітних процесів за різними критеріями, розмістивши їх у певних

просторово-часових рамках, визначивши закономірність і випадковість, наступництво й розвиток політико-правових явищ.

На нашу думку, потребує уточнення вживання термінів «класифікація» і «типологія», бо в їх визначенні бракує односторонності. Так, одні науковці стверджують, що класифікація має 2 рівні: (а) вищий – типологія, коли за допомогою означених критеріїв створюються типи, тобто базові класифікаційні одиниці, і (б) нижчий – власне, класифікація, яка в межах цих типів визначає види, підвиди, а іноді й різновиди тих соціальних об'єктів [2, с. 78]. Дехто вважає типологію одним з видів класифікації, при чому вищою її формою, оскільки в основі першої лежить групування держав за одним із найкрупніших і найвищих класифікаційних критеріїв – за типом держав [11, с. 58]. Інші розуміють типологію як класифікацію за єдиним критерієм, як поділ держав на однорідні (однотипні) групи [13, с. 49].

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

Думається, що термін «типологія» відбиває логічну операцію з упорядкування держав за типами на підставі комплексу істотних критеріїв, взаємопов'язаних за змістом і сутністю держави саме певної історичної епохи. Тому щодо форми правління більш влучним є застосування терміна «класифікація», адже побудова чіткої й узгодженої диференційованої схеми сучасних форм державного правління в теоретичному аспекті здійснюється на підставі визначення найбільш суттєвих політико-правових ознак різновидів форм державного правління і спирається на формально-юридичне, інституційне поняття «форма державного правління». При цьому останнє розкривається через систему взаємопідпорядкованих і взаємозалежних понять, тобто конкретних різновидів форм державного правління, які утворюють конкретні понятійні ряди й можуть бути підґрунтям для подальших похідних класифікацій.

Традиційно розрізняються 2 форми правління – монархія й республіка. Разом із цим, як зазначається в юридичній літературі «...до цих двох основних форм приєднуються, щоправда, в різних авторів, ще й інші форми, але жодна з них не одержала загального визнан-

ня» [6, с. 633]. Історично першою із сучасних форм державного правління була парламентська монархія, виникнення якої пов'язано з особливостями державного ладу Великобританії, що склався у XVIII ст. Надалі британський досвід побудови механізму здійснення державної влади послужив за модель для парламентської республіки, яка вперше була конституційована в 1875 р. у Франції. Президентську республіку вперше утворено за Конституцією США 1787 р., а феномен класичної змішаної республіканської форми походить від змісту положень Конституції Франції 1958 р.

Г. Еллінек критикував античну теорію, яка з огляду на число осіб здійснюючих панування, шукала загальний принцип класифікації в їх етичних і соціальних особливостях, оскільки останньою вводився невизначений і важко вловимий елемент, який легко міг виявитися непридатним у кожному конкретному випадку. Учений стверджував, що «з науковою вірогідністю за всіх обставинах можуть бути з'ясовані тільки формальні моменти вольових відносин, що виражені в конституції, які... в силу правової необхідності повинні знайти своє відбиття в житті держави. Тому науково задовільною може

бути тільки правова класифікація форм держави», а «питання про форми держави тотожне питанню про правові розходження конституцій» [6, с. 632]. Деякі науковці вважають республіками будь-які політичні системи, де є конституція (навіть фіктивна) або інший основний закон, у якому держава проголошується республікою [Див.: 1, с. 156-173; 18, с. 159-170; 20, с. 226-233; 9, с. 146-148].

Зазначимо, що в зарубіжній науковій традиції при визначенні класифікаційного критерію превалює поєднання форми державного правління й політичного режиму. З огляду на це, форми державного правління можуть бути віднесені до певного різновиду не лише на підставі того, що закріплено в конституціях, а й з урахуванням політичних реалій здійснення влади. Наприклад, К. Левенштейн, ототожнюючи поняття «форма державного правління» і політичний режим, диференціює перше: (а) в широкому його розумінні – теократія, абсолютизм, конституціоналізм, колективізм і фашизм, і (б) у вузькому – демократичний конституціоналізм та абсолютизм. Для політичної системи демократичного конституціоналізму характерні такі форми правління.: а) безпосередня

демократія; б) конвент (приклад – конституції французької революції); в) парламентська форма правління, яка поділяється на 2 підгрупи з пріоритетом представницького органу та уряду (кабінетна форма правління); г) президентська форма правління; д) директорія (Швейцарія) [24, р.11].

Особливу увагу класифікації форм правління приділяють французькі державознавці. Так, М. Дюверже, спираючись на стан відносин між вищими органами державної влади, вирізняє форми державного правління, засновані на (а) єдності державної влади (за приклад він бере абсолютну монархію й політичну диктатуру); (б) поділі влади (президентська республіка в США); (в) співпраці гілок влади (конституційна монархія Великобританії й парламентські республіки континентальної Європи). За іншою класифікацією вчений поділяє їх на (а) безпосередню демократію, за якою глава виконавчої влади (він же глава держави) обирається безпосередньо громадянами, і (б) представницьку демократію, за якою глава виконавчої влади громадянами безпосередньо не обирається, а остання, на його думку, існує не тільки в США, а й у Великобританії, де парламентські вибори одночасно є й виборами

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

прем'єр-міністра – фактичного глави держави.

Співвітчизник М. Дюверже Ж. Бурдо, беручи до уваги принципи взаємовідносини між вищими державними органами, виокремлює 3 демократичні форми державного правління – парламентську, конвент і президентську. У межах парламентської форми правління він називає декілька її різновидів: (1) моністичний парламентаризм, тобто парламентська форма державного правління в чистому вигляді, заснована на принципі суверенітету парламенту; (2) дуалістичний парламентаризм, при якому існують 2 ініціативних центри політичного життя – парламент і виконавча влада; (3) кабінетна форма правління, за якої єдина верховна політична й державна влада, що спочатку належала тільки парламенту, поступово перейшла до рук уряду; (4) парламентська форма правління з переважанням парламенту. Як приклад конвенту Ж. Бурдо розглядає форму правління Швейцарії. Серед президентських форм правління він виділяє президентський режим за американським типом, президентський режим – за французьким на підставі конституції 1848 р. і «президентський парламентаризм» [22, р. 167, 168]. Президентський парламентаризм

учений розуміє як форму правління, закріплену у Франції конституцією П'ятої республіки 1958 р. Таким чином, зарубіжні державознавці, диференціюючи форми правління, визначальними визнають взаємовідносини між парламентом, урядом і главою держави.

У вітчизняній науковій літературі у класифікації форм державного правління критерієм поділу держав за формою правління традиційно визнається порядок заміщення поста глави держави. Проте на сучасному етапі такий порядок набув формального характеру. На підтвердження цього можемо вказати на однаковий правовий статус глав держав з парламентською формою правління, коли одні з них успадковують цю посаду (парламентська монархія), а інші на неї обираються (парламентська республіка). Отже, порядок заміщення посади глави держави на певному історичному етапі (майже до початку ХХ ст.) був одним з тих основних чинників, які окреслювали зміст форми державного правління. Але він втратив своє колишнє першочергове значення. Визначальним для поділу форм державного правління на даному історичному етапі є не статус глави держави і яким шляхом він заміщує цю посаду, а те, на яких

принципах будується вся система вищих органів держави і як здійснюється правління в ній. Як зазначає І.В. Столяров, «республіка» й «монархія» – це не виключно юридичні терміни, які мають символічний характер і є «тимчасовим явищем наукової втоми»; «з огляду на значну еволюцію технологій політичних правовідносин, внаслідок яких «республіки» *de jure* стають «спадкоємними монархіями» *de facto*, класифікацію форм державного правління доводиться доповнювати поняттям «політичний режим» [16, с. 10]. Тож родовим поняттям названих різновидів у цьому розумінні буде форма держави, що характерно для політико-правових учень античності.

Доцільнішою, на наше переконання, є інша аргументація умовності поділу держав за формою державного правління на монархії й республіки, що полягає в тому, щоб співвіднести поняття «форма державного правління» й «демократія», оскільки «сьогодні практично вже не існує держав, які не оголосили б себе демократичними у своїх конституціях... склався певний стандарт демократії, пов'язаний з наявністю поділу влади, виборів і вільної боротьби за політичну владу, дотриманням прав людини,

місцевим самоврядуванням, незалежним судом тощо» [3, с. 180]. Тому форма правління й форма державного режиму значною мірою взаємозумовлені і впливають одна на одну.

Закономірними при цьому є спроби науковців виявити нові підходи до такого поділу держав. Так, І.М. Гомеров виділяє 7 форм державного правління залежно від того, які взаємовідносини існують між вищими органами державної влади, як вони співіснують один з одним, як між ними розподілена державна влада, як вони формуються й перед ким відповідальні. Це парламентарна, президентська, напівпрезидентська, суперпрезидентська, військово-поліцейська, псевдопарламентарна й монархічна форми державного правління [4, с.738]. Л.І. Спиридонов визнає інший підхід: оскільки особливості устрою верховної влади тоталітарної держави не охоплюються поняттям монархії чи республіки, ці ознаки дають підставу для виокремлення 3-го виду форми правління – тоталітарної держави, форма правління якої зазвичай становить собою перекручену форму республіки [17, с. 56-58]. Р.Т. Мухаєв поділяє форми державного правління на «чисті», класичні (мо-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

нархія, республіка) й нетипові: змішані – дуалістична монархія, президентсько-парламентська республіка; «гібридні» – монархічна республіка, республіканська монархія [12, с. 153]. Е.П. Григоніс стверджує, що «всі форми правління можна поділити на єдиновладні й засновані на поділі влади, причому як тими, так і іншими можуть бути і монархія, і республіка» [5, с. 62].

Дійсно, республіки, як і монархії, бувають реальні й номінальні, оскільки під республіканську форму правління підпадають і такі держави, де громадська політична активність суттєво обмежена, політичні права грубо порушуються, а категорія «монархія» охоплює й номінальні монархії, в яких монарх не має реальної влади. Це демократичні держави, які за своєю сутністю нічим не відрізняються від демократичних республік [14, с. 599]. Приміром, такі країни, як Великобританія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Швеція, Норвегія, Данія, Іспанія та інші, належать до числа демократичних держав і є конституційними парламентськими монархіями. З погляду реалізації принципів державної влади ці розвинені цивілізовані країни не відрізняються від парламентських республік. Займаючи позицію над

партійними й політичними конфронтаціями, суверен-монарх у цих державах є символом національної єдності й історичного минулого.

Парламентські республіка й монархія розрізняються насамперед формальним походженням владних повноважень глави держави. Якщо президент обирається народом або повноваженими ним суб'єктами на певний строк, то монарх володарює за власним правом, визначеним у порядку престолонаслідування. Одні вчені ці варіанти однієї й тієї ж форми правління об'єднують поняттям «парламентський режим» [8, с. 402], інші – «парламентські країни» або «країни з парламентською формою правління» [Див.: 14, с. 599; 21, с. 31]. Деякі дослідники взагалі не вважають парламентарну монархію монархічною формою правління на тій підставі, що уряд несе відповідальність не перед монархом, а перед парламентом [2, с. 104]. Таким чином, класифікація форм державного правління за походженням владних повноважень глави держави є певною мірою умовною, символічною.

Сучасне розуміння республіки полягає в тому, що це форма державного правління, за якої вищі органи державної влади обираються громадяна-

ми-виборцями або формуються загальнонаціональними представницькими (виборними) установами. Їй притаманні такі основні юридичні ознаки: (а) виборність вищих органів держави безпосереднього або опосередковано народом, тобто державна влада має представницький характер; (б) змінюваність цих посадовців і державних органів в результаті виборів; (в) строковість повноважень вищих посадових осіб держави і державних органів; (г) відповідальність вищих посадовців за неналежне виконання своїх повноважень перед народом або вищим представницьким органом; (д) верховенство актів, які видаються вищим представницьким органом країни [7, с. 109]. Оскільки в сучасних умовах, при швидких змінах у суспільстві й у світі, актуалізується питання про значення республіканської форми правління для розбудови правової держави, що зумовлено передовсім прагненням народу до участі в управлінні державою, а також тенденціями до демократизації суспільства, зосередимо увагу в даній статті на класифікації саме республіканської форми правління.

Якщо щодо поділу форм державного правління на монархію й республіку погляди

вітчизняних і зарубіжних державознавців у цілому сходяться, то результати класифікаційних рівнів суттєво різняться. «...Поділ держав на монархії й республіки є тільки найбільш загальною класифікацією. Обидві форми можуть, у свою чергу, бути поділені на численні підвиди, виведені з усіх можливих розбіжностей в організації держав...» [6, с. 634, 635].

Спостерігаються 2 різних підходи до класифікації республіканської форми правління:

У рамках першого об'єкт дослідження становлять розвинені державно-правові системи, яким властиві ознаки сучасних демократичних правових держав. Його прихильники називають певний набір базових юридичних ознак і на їх підставі доходять висновку про різновид форми державного правління конкретної республіки. Кількісний набір ознак нечисленний, обмежене й число різновидів форм: це президентські, парламентські та змішані республіки. Відмінності ж в організації державної влади тієї чи іншої країни сприймаються цими вченими скоріше як виняток.

Другий підхід полягає в тому, що до об'єкта дослідження відносять не тільки реальні республіки, а й ті, що позбав-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

лені основних юридичних ознак, – номінальні. Аналіз форм державного правління сучасних країн показує, що реальна, (фактична) його форма не завжди відповідає її формально-юридичному, конституційному прототипу. Численні республіки Африки, деякі республіканські держави Азії, певною мірою Латинської Америки мало чим відрізняються від монархій [19, с. 141, 142]. Оскільки в кожній країні державний механізм відрізняється безсумнівною специфікою і численними особливостями, це надихає дослідників вирізняти все нові й нові різновиди республіканської форми правління [2, с. 488] замість об'єднання держав на підставі спільних базових юридичних ознак і зведення до класифікаційних моделей.

Таким чином, у рамках цього дослідження раціонально дотримуватися першого погляду на класифікацію республіканської форми правління, а значить, на традиційну класичну класифікацію, яка загалом відповідає політико-правовим реаліям і вітчизняним науковим потребам початку XXI ст., саме за умови існування в цих республіках демократичного політичного режиму.

Отже, сучасним демократичним правовим державам характерні 3 республіканські

форми правління: республіка президентська, парламентська і змішана (або республіка зі змішаною формою правління), яка, у свою чергу, поділяється на парламентсько-президентську й президентсько-парламентську.

Як у вітчизняній, так і в зарубіжній державознавчій літературі немає єдиної точки зору на різновиди республік, що зумовлено різними теоретико-пізнавальними позиціями в середовищі вчених. Тому важливим постає питання виведення класифікаційних критеріїв (підстав або ознак), точніше, їх сукупності, на підставі чого можна назвати відповідні різновиди республіканської форми правління.

Видові розходження республік визначаються закріпленим конституцією й фактично створеним порядком формування й механізмами взаємовідносин між законодавчою, виконавчою й судовою гілками влади, тобто вони зумовлені моделлю поділу державної влади й відповідною системою стримувань і противаг.

Проте принциповим для подальшого дослідження й виокремлення різновидів республіканської форми правління є суперечливе розуміння й неоднакове тлумачення питань щодо оптимального співвідно-

шення законодавчої й виконавчої влади, з одного боку, а також місця й ролі в зазначеній тріаді судових органів – з другого [10, с. 180]. Останнє зумовлюється специфікою юридичної природи самої судової влади, яка є незалежною й самостійною гілкою влади державної, реалізується судами як спеціальними державними органами. Незалежність судів від інших державних органів забезпечується тим, що вони підкоряються тільки закону й відповідальні тільки перед ним. Особливе місце посідають суди конституційні, які здійснюють контроль і нагляд за тим, щоб усі нормативно-правові акти й рішення правозастосовних органів відповідали конституції. У деяких державах функції конституційного суду виконують верховні суди (США) або спеціальні державні органи (Конституційна рада Франції). Судова влада, безперечно, впливає на форму державного правління, але цей вплив є непрямим, і зумовленим її взаємовідносинами із законодавчими й виконавчими органами, що, у свою чергу, визначаються системними зв'язками форми держави [2, с. 130]. Тому судові інстанції повинні додержуватися найбільш загальної теорії поділу державної влади, що припускає суворе дотримання й виконан-

ня функцій кожної з гілок державної влади при розгляді справ на конституційність чи неконституційність тієї чи іншої функції.

В остаточному підсумку видові розходження республіканської форми правління пов'язані з пошуком балансу між владою законодавчою, яка персоніфікує ідею представництва інтересів різних груп населення, і виконавчою, покликаною ефективно реагувати на важливі для країни проблеми й оперативно їх вирішувати. Оскільки в республіках зі змішаною формою правління для підтримання співробітництва й узгодженості дій законодавчої й виконавчої гілок влади створюється сильна президентська влада, наділена спеціальними повноваженнями з координації й арбітражу, при з'ясуванні різновидів таких республік превалюючою ознакою є компетенція глави держави, яка, з одного боку, залежить від його юридичної інвеститури та способу легітимації, а з другого – зумовлюється моделлю поділу державної влади, механізмом системи стримувань і проти-ваг.

Отже, з нашого погляду, при класифікації республіканської форми державного правління найхарактернішими є критерії, які залежно від сво-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

го змісту використовуються для визначення різновидів республік, а саме:

1) втілення теорії поділу державної влади як конституційного принципу й різновиду моделі реалізації такого поділу;

2) модель взаємодії (співпраці) при здійсненні притаманних їм функцій у межах своєї компетенції, урівноваження й обмеження один одного вищими органами влади законодавчої, виконавчої та глави держави і ступінь впливу інститутів глави держави й законодавчої влади через засоби й порядок формування й контролю за виконавчою владою та механізмів її відповідальності;

3) спосіб обрання глави держави (парламентський або позапарламентський).

Зазначимо, що зміст другого критерію відбиває поняття

«система стримувань і противаг», яке традиційно вважається складником теорії поділу державної влади. Однак іноді ця система трактується як окремий принцип організації державно-владних інститутів [23, р. 87, 88], а тому доцільно вважати її окремим класифікаційним критерієм. Отже, підґрунтям для визначення різновиду республіканської форми державного правління служить специфіка відносин між президентом – главою держави, парламентом – вищим органом законодавчої влади й урядом – вищим органом влади виконавчої. Ці відносини змодельовані у відповідних конституційних положеннях. При цьому враховується вся сума чинників, що в сукупності становить систему стримувань і противаг у державі, а також особливості її функціонування.

Список літератури: 1. Арановский К.В. Государственное право зарубежных стран: Учеб. для вузов. – 3-е изд., доп. и перераб. – М.: ФОРУМ-ИНФРА, 2001. – 486 с. 2. Бостан С.К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики. – Запоріжжя: Юрид. ін-т, 2005. – 540 с. 3. Воскресенский Ю.В. Понятие формы правления и критерии её различия // Держава і право: Зб. наук. пр.: Юрид. і політ. науки. – К., 2002. – Вип. 15. – С. 178-185. 4. Гомеров И.Н. Государство и государственная власть: предпосылки, особенности, структура. – М.: ООО «Изд-во ЮКЭА», 2002. – 830 с. 5. Григонис Э.П. Теория государства и права: Курс лекций. – СПб.: Питер, 2002. – 318 с. 6. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Вступ. ст. И.Ю. Козлихина. – СПб.: Юрид. пресс центр, 2004. – 752 с. 7. Загальна теорія держави і права: Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / За ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х.: Право, 2009. – 584 с. 8. Маклаков В.В. Конституционное право зарубежных стран: Общ. ч.: Учеб. для вузов. – М.: Волтерс Клувер, 2006. – 896 с. 9. Малько А.В. Теория государства и права: Учеб. – М.: Юристъ, 2001. – 648 с. 10. Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права: Учеб. – М.: Проспект, 2006. – 756 с. 11. Морозова Л.А. Теория государства и права: Учеб. – М.: Юристъ, 2004. – 414 с. 12. Мухаев Р.Т. Теория государства и права: Учеб. для

Питання теорії й історії держави і права

вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 544 с. **13.** *Нерсесянц В.С.* Теория государства и права. Крат. учеб. курс юрид. наук. – М.: Норма, 2005. – 272 с. **14.** Проблемы общей теории права и государства / Под ред. В.С. Нерсесянца. – М.: Изд-во НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 794 с. **15.** *Рожкова Л.П.* Принципы и методы типологии государства. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1984. – 116 с. **16.** *Столяров И.В.* Введение к системной морфологии государства // Гос-во и право. – 2003. – № 8. – С. 10-18. **17.** *Спирidonов Л.И.* Теория государства и права: Курс лекций. – СПб.: Санкт-Петербург. высш. школа МВД России, 1995. – 318 с. **18.** *Чиркин В.Е.* Конституционное право зарубежных стран: Учеб. для студ. вузов – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 1997. – 622 с. **19.** *Чиркин В.Е.* Современное государство. – М.: Междунар. отношения, 2001. – 412 с. **20.** *Чудаков М.Ф.* Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учеб. пособ. – Мн.: Новое знание, 2001. – 576 с. **21.** *Энтин Л.М.* Разделение властей: опыт современных государств. – М.: Юрид. лит., 1995. – 174 с. **22.** *Burdeau G.* Droit Constitutionnel et Institutions politiques. – Paris: Librairie generale de droit et de jurisprudence, 1972. – 640 p. **23.** *Janda K., Berry J., Goldman J.* The Challenge of Democracy: Government in America. 2nd edition. – Boston: Houghton Mifflin, 1989. – 738 p. **24.** *Loewenstein K.* Political Power and the Governmental Process. – Chicago: University of Chicago Press, 1965. – 464 p.

Надійшла до редакції 30.11.2009 р.

УДК 340: 341.74:061.1 ЄС

І.В. Яковюк, канд. юрид. наук
НДІ державного будівництва
та місцевого самоврядування
АПРН України, м. Харків

ГРОМАДЯНСТВО ЄС: ПОНЯТТЯ І СПІВВІДНОШЕННЯ З НАЦІОНАЛЬНИМ ГРОМАДЯНСТВОМ

Інститут громадянства історично склався на рівні національних держав і традиційно розглядається юридичною наукою [Див.: 2; 9; 13] і практикою [Див.: 1; 8, с. 24; 6, с. 29-31] як усталений політико-правовий зв'язок фізичної особи з певною державою, що виражається в сукупності взаємних прав, обов'язків і відповідальності особи та держави. У цілому питання громадянства регламен-

туються конституційним законодавством держав. Однак окремим складником даного правового інституту (наприклад, порядок набуття і втрати громадянства, правовий статус апатридів і біпатридів) вимагає не лише національного, а й міжнародно-правового регулювання.

У юридичній науці поняттю «громадянство» зважаючи на його значення завжди приділя-